

A. W. Hupeli lugemisselts (1771-1799)

Indrek Jürjo monograafia „Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel (1737-1813)“ põhjal

Lugemisseltside algus

Lugemisseltside või -ringide, mis täitsid tänapäevases mõistes raamatukogude funktsioone, algusaeg on 18. sajand. See on Euroopa valgustussajand, mil vähenes usk kirikusse ja hakati rohkem väärtustama mõistust, demokraatiat, inimõigusi, teadust ning taunima seisusevahesid.

See oli aeg, mil Euroopas toimus järk-järguline üleminek ühtede ja samade tekstide lugemiselt infokirjanduse suunas. Raamatute ja lugejate arv kasvas niivõrd kiiresti, et juba kaasaegsed olid hämmeldunud. Kuluka ja töömahuka trükitehnika tõttu oli raamatute hind suhteliselt kõrge, mistõttu need olid isegi jõukamatele kihtidele raskesti kättesaadavad.

Tekkis vajadus lugemisseltside ja raamatukogude järele. Need olid muude ühingute kõrval uued institutsioonid, kus arutleti "valgustusühiskonna" ideede üle.

Lugemisseltsid Saksamaal ja meie naabruses

Saksamaa eeskujul kulges lugemisseltside algatamine naabermaades. Rootsis ja Soomes, kus nagu Läänemere provintsidiski, lahutas alam- ja kõrgkihte keelebarjäär, tekkisid need suhteliselt hilja - 1790. aastatel.

Ida-Euroopas algas levik valdavalt alles pärast 1800. aastat.

Läänemere provintsid on mõnevõrra erandlikud, kuna siin tekkisid nad suhteliselt varakult. Aega ei ole küll võimalik täpselt kindlaks määrata, kuid on kindel, et baltisakslaste poolt loodi esimesed, peamiselt endi tarbeks, 1770. aastatel.

Siinse ühe vanema ja kindlasti kõige stabiilsema ning parema lugemisseltsi rajas Põltsamaa pastor August Wilhelm Hupel arvatavalt 1771. aastal, sest 1782 avaldatud artiklis "Lugemisseltsidest Liivi- ja Eestimaal" teatab Hupel, et tegutsetakse juba kauem kui 10 aastat. Saksamaaga võrreldes on see tähelepanuväärne, sest lugemisseltside õitseage puhkes seal alles 1780. aastatel.

Eeldused lugemisseltside tekkeks Balti provintsid

Saksamaa valgustus, mis oli tekkinud protestantlikes ülikoolides keskendus oma uuenduspüüdlustes esmajoones seisusevahede vähendamisele ega pidanud võitlust religiooni ja kirikuga.

August Wilhelm Hupel kuulub sellesse saksa haritlaste suurde lainesse, kes rändasid siia 18. sajandil. Tema tegevus langeb Baltikumi valgustuse õitseajaga Katariina II valitsusperioodil, mil pärast Põhjasõda tekkinud madalseis asendus majandusliku ja kultuurilise tõusuga. Seda siiski mitte kõigi jaoks, sest põlisrahvast pärisorjade vilets elu jäi endisele tasemele.

Tihe kultuurisuhtlus Saksamaaga, mis toona oli eelduseks valgustuse levimisele praegustel Läti ja Eesti aladel, leidis aset peamiselt raamatute ja ajakirjade vahendusel.

A. W. Hupeli noorusaastad

August Wilhelm Hupel sündis 25. veebruaril 1737 vaimuliku perekonnas. Ta omandas hariduse Jena ülikooli usuteaduskonnas, mille tugevus oli teoloogia praktiline külg, nii et hoolas tudeng lahkus ülikoolist juba väljaõppinud jutlustajana.

Liivimaast, mida ta algul käsitas ajutise peatuskohana enne suuri karjäärivõimalusi pakkuvasse Vene hiigelriiki, sai tema uus kodumaa.

Mõned aastad Riias koduõpetaja ametit pidanud, pühitseti ta 1760 pastoriks ja samal aastal õnnistati siin Äksis ametisse.

Põltsamaa kirikuõpetaja A. W. Hupel

1763 kutsus teda pastorikohale Põltsamaa kogudus eesotsas kirikupatroom major Woldemar Johann von Lauwga. Põltsamaa jäi energilisele vaimulikule elu- ja tegevuskohaks tervelt neljakümneks aastaks.

Abieluõnne Hupelil ei olnud, tema kaks abielu endast kümme aastat vanemate naistega jäid lastetuks.

Aga nagu elus ikka, kui ühelt poolt võetakse, siis teisale antakse. Hupeli pastoraat oli üks tulutoovamaid kogu maal. Heade sissetulekute, elu- ja töötingimuste tõttu kodunes Hupel siin kiiresti, nii et ta edasistele karjäärivõimalustele enam suurt ei mõelnud. Haruldase töövõimega vaimulikule pakuti kirikuhierarhias väga kõrgeid ametikohti, sealhulgas Liivimaa superintendendi oma, mis oli kirikliku karjääri absoluutne tipp, aga ta lükkas kõik ettepanekud otsustavalt tagasi, ega lahkunud armsaks saanud Põltsamaalt.

Oma uurimistöö ja teostega püüdis Hupel järglasteta abielu mõnevõrra kompenseerida, nagu ta ise oma kirjas Hartknochile avameelselt tunnistab: Minu tegus hing põlgab igasugust jõudeelu ja tühje

seltskondi, ma püüan alati midagi välja töötada, et laste puudusel endast teine põlvkond järele jätta."

Hupel kodu-uuriija, publitsisti ja kirjamehena

Oma peateosega "Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland" paneb Hupel aluse Balti regiooni teaduslikule uurimisele, andes ülevaateid siinsest loodusest, haldusest, elanikkonnast, ajaloost, majandusest jne. Tema ajakirjad "Nordische Miscellaneen" ja "Neue Nordische Miscellaneen" kujunesid Balti valgustuse keskseks häälekandjaks.

Hupel kodu-uuriija, publitsisti ja kirjamehena

Hupel tõlkis eesti keelde muuhulgas kaks doktor Peter Ernst Wilde populaarmeditsiinilist teost "Lühhike õppetus" ja "Arsti ramat". Oma 1780. aastal ilmunud saksakeelses eesti keeleõpetuses käsitleb ta esmakordselt ühiselt põhja- ja lõunaeesti murdeid. Tõlkis ka rahvalaule, aga ise ta küll neis mingit väärtust ei näinud ja nimetas neid "vanamooride moonutisteks".

Miks Hupel rajas lugemisseltsi?

Hupel pidas iga pastori kohuseks edendada kohalikku seltskondlikku elu. Tema pastoraat kujunes kohaliku vaimse koorekihi kokkusaamiskohaks. Võib oletada, et seda, mis tal parasjagu käsil oli, püüdis ta, kuid ilma oma autorlust paljastamata, muuta seltskondliku vestluse aineks, et teiste arvamusi teada saada ja uusi impulsse koguda.

Üks ühiskondliku tegevuse väljund oli ka tema poolt rajatud Põltsamaa lugemisselts, mis hõlmas esmajoones lähemat sõpruskonda koos sugulastega. Ühelt poolt tingisid selle rajamise praktilised rahalised kaalutlused, kuid teisalt suunas Hupelit usk teadmiste levitamise positiivsetesse tagajärgedesse kogu ühiskonna jaoks.

Algus arvatavalt aastal 1771

Eraldi raamatukoguruumi seltsil polnud, lugemisvara liikus käest kätte. Iga liige oli kohustatud ostma raamatuid, mis ringlesid kõikide lugejate vahel ja jäid pärast seda ostja omandiks.

Lugemisseltsi käsutuses oli pidevalt 500-600 köidet, millest laenutati tavaliselt 15-20 eksemplari korraga suhteliselt pika kasutamistähtajaga (2-3 kuud).

Kirjandusega varustamine

Tellimusi täitis Riias elav kirjastaja ja raamatukaupmees Johann Friedrich Hartknoch (juuresoleval pildil), mujalt saadi harvem. Hartknoch kirjastas algusest peale Hupeli teoseid ja varustas oma Põltsamaa sõpra ning tema lugemisseltsi üsna rikkalikult, et seal oldi uuema kirjandusega nii hästi kursis - "nagu me oleks elanud keset Saksamaad" - vähemalt kirjutab Hupel niimoodi järelehüüdes Hartknochile.

Ühendus Riiaga kulges suurt postiteed mööda läbi Tartu; tavaliselt toimetati raamatud ja perioodika kohale postitõllaga ühe kuni kahe nädala jooksul. Pärast saabumist tuli raamatud veel kõita lasta. Hartknochi konkurendid Tartus püüdsid teda lüüa kiiruse ja odavamate hindadega. Näiteks väga nõutud kirjanduslehe "Allgemeine Literatur-Zeitungi" pärast sattus Hupel korduvalt piinlikku olukorda, kui Tartu raamatukaupluse kaudu oli see ümbruskonna lugejateni jõudnud, aga selts pidi veel ootama. Põltsamaal jäädi siiski Hartknochile truuks ega vahetatud peatarnijat.

Põltsamaa lugemisseltsi lugemisvara

Kirjanduse täiendamisel olid Leipzigi messikataloogid ja Hamburgi ajalehe raamatututvustused tähtsaimad abivahendid.

Seltsis liikunud kirjanduse kogumuljet kujundas kahtlemata Hupeli teadlaseisiksus ja valgustusajastule iseloomulikult ilmalike huvide esiletõus koos usuleigusega, mis 18. sajandi lõpul oli haaranud kogu Euroopat.

Kirjandus oli mitmekesine, sest iga liige tellis raamatuid vastavalt oma huvidele. Hupel ise on lugemisvara kokkuvõtlikult iseloomustanud: "kuid eriti peetakse silmas üldkasulikku ja meeldivat, ajalugu, reisi- ja elulookirjeldusi, luuletusi, kasvatuslikke teoseid, romaane jne." Valdavalt loomulikult saksakeelsed teosed ja perioodika.

Kõige suurem osakaal seltsi lugemisvaras oli ajaloolisel, poliitilisel ja geograafilisel kirjandusel. Meelsasti loeti Voltaire'i ja Schilleri (juuresoleval pildil) ajalooteoseid. Hupeli kirjades mainitud ajalooteoste pealkirjade põhjal jääb mulje, et lugemisseltsi liikmed olid kursis nii antiikajaloo kui ka Euroopa hilisema ajaloo sündmustega.

Lisaks varasemale ajaloole tunti huvi uuema ajaloo ja päevapoliitika vastu. Lugemisseltsis ringlesid arvukad biograafiad, mis olid omamoodi ühenduslüli ajaloo ja kaasaja vahel.

Samuti oli kõigile huvilistele kättesaadav Saksamaal avaldatud Pugatšovi elulugu ning väga populaarsed olid teosed Preisi kuninga Friedrich II elust. Loomulikult tundsid lugejad huvi Prantsuse revolutsiooni sündmuste vastu, see huvi kasvas paralleelselt sealsete tormiliste arengutega.

Filosoofiliste teoste arv oli suhteliselt väike, kuid nende hulgas leiduvad mitmed Voltaire'i teosed.

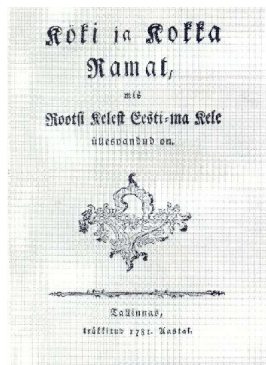
Kant oli esindatud ainult oma "Puhta mõistuse kriitikaga" (juuresoleval pildil), mille Hartknoch oli saatnud Hupelile kingituseks.

Ilmselt huvitusid lugejad ka psühholoogiast, sest mitmed seltsis ringlevatest raamatutest tegelesid inimhinge küsimustega. Täheledata võib mõningat huvi müstika ja maagia vastu.

Suhteliselt suur oli teoloogilise kirjanduse osatähtsus - see moodustab vähemalt

kümnendiku lugemisvara kogumahust. Puhtteoloogilisi teoseid oli võrdlemisi vähe, peamiselt oli tegu jutluste ja muu hingekosutuskirjandusega, mille hulgas leidis arvukalt Lavateri (juuresoleval pildil) teoseid. Teoloogiline kirjandus mitmelaadne, kuid ülekaalus oli valgustusteoloogia.

Seltsis uuriti ka loodusteaduslikku kirjandust: raamatuid matemaatikast, füüsikast, keemiast ja bioloogiast. Palju oli esmajoonel praktilist laadi arstiteaduslike raamatuid ja tarbelist igapäevaeluks vajalikku kirjandust.

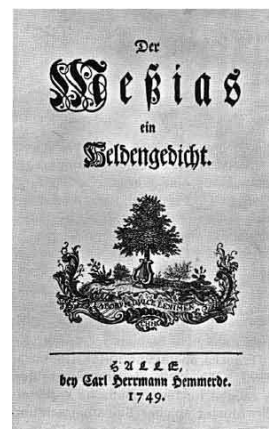
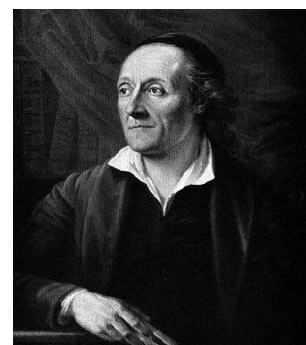
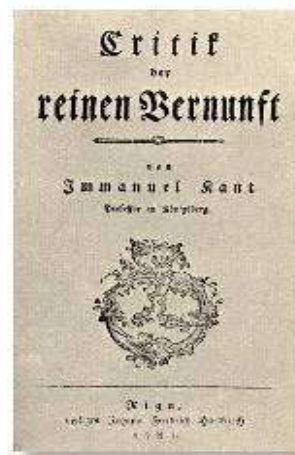

Põltsamaal olid olemas juriidilised leksikonid, põllumajanduse ja aianduskäsiraamatud, mõned sõjandusteosed ja mitmed kokaraamatud. Nende hulgas oli ka esimene eestikeelne kokaraamat "Köki ja Kokka Ramat" (1781. aastast). Teatav huvi oli ka majandusteaduse vastu.

Peamiselt praktiline tähendus oli paljudel pedagoogilistel teostel ja õpikutel, mida kasutati kohalike laste õpetamisel.

Filoloogia valda esindasid peamiselt sõnaraamatud ja grammatikad. Seltsis leidsid prantsuse, inglise, itaalia, ladina ja vene keele sõnastikud.

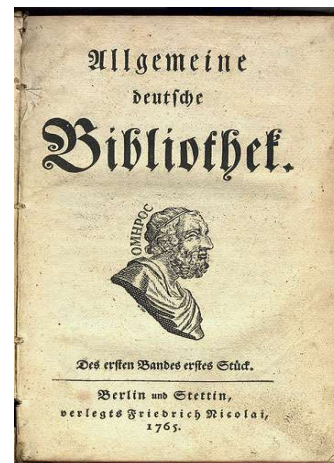
Võrdlemisi suur oli ilukirjanduse osakaal. Saksa kirjandusest leidsid Klopstocki "Messias" jt., Goethe "Götz von Berlichingen" ja palju muud. Teiste maade kirjandust esindasid Cervantese "Don Quijote",

Shakespeare'i teosed originaalis ning Rousseau "Pihtimused" saksakeelses tõlkes. Antiikkirjandust loeti nii originaalis kui ka tõlgetes (näiteks Homerost isegi inglise keeles).

Väärtkirjandust ületas arvult ajaviitekirjandus. Selle sisust annavad ettekujutuse pealkirjad, nagu "Julie Benson ehk kannatav süütus", "Kodune õndsus", "Moraalsed siluetid" jms. Võib oletada, et komöödiad ja liigutava sisuga jutukesed olid seltsiliikmete abikaasade ja teiste naissoost pereliikmete tarbeks.

Kuna lugemisseltside peaesmärk oli varustada lugejaid võimalikult kiiresti värskes informatsiooniga, on arusaadav, et Hupeli lugemisseltsis ringles palju ajakirju ja ajalehti. Mõnest eriti nõutud ajakirjast, nagu Nicolai "Allgemeine Deutsche Bibliothek", (Christoph Martin) Wielandi "Teutscher Merkur" ning (Christian Wilhelm) Dohmi ja (Heinrich Christian) Boie "Das Deutsche Museum", telliti kaks kuni kolm eksemplari.

Telliti veel teisigi Saksamaal laialt levinud kvaliteetajakirju

("Journal aller Journale", "Olla Potrida") ja tollal populaarseimat moeajakirja "Journal des Luxus und der Moden", mis käsitles lisaks moele kultuuriteemasid.

Tellitud ajalehed jõudsid kohale hilinemisega ja seetõttu ei olnud ka saabuv informatsioon värskes.

Baltisaksa kirjanduse osakaal lugemisseltsis oli välismaisega võrreldes väike. Seltsis ringlesid Hupeli enda teosed ja ajakiri. Oma peateosest "Liivi- ja Eestimaa topograafilised teated" tellis ta Hartknochilt korduvalt uusi eksemplare, et neid kohapeal levitada. Lugemisvarasse kuulusid ka (Friedrich Konrad) Gadebuschi ja (Gottlieb) Schlegeli teosed ja teaduslikud sariväljaanded, (Johann Gottfried) Arndti Liivimaa kroonika jt.

Eestimaa 1779. aasta luulealmanahhi tellis Hupel spetsiaalselt seal avaldatud eestikeelsete aariate pärast. Eesti keelel oli nähtavasti teatav roll baltisaksa literaatide identiteeditundes ja kohalikus patriotismis. Telliti ka rikkalikult noodikirjandust. Seejuures omistati suurt tähtsust muusika uudsusele. Seltsis liikus arvukalt vaselõikeid, sealhulgas kuulsa inglise satiiriku William Hogarthis töid (juuresoleval pildil).

Põltsamaa lugemisseltsi kirjandusest pole võimalik täielikku ülevaadet anda, kindlalt teada on vaid murdosa seal ringlenud raamatutest (näiteks raamatut Goethe "Werther" pole kusagil nimetatud).

Seltsi liikmed

Oma artiklis "Lugemisseltsidest Liivi- ja Eestimaal", kirjutab Hupel, et seltsil on 24 liiget. Arv oleks võinud olla veelgi suurem, sest taotlejatest ei olnud puudu, kuid see oleks raskendanud kiiret varustamist kirjandusega. Laenutamist huvilistele, kes seltsi ei kuulunud, püüti reeglina vältida. Tung liikmeks pürgida püsis ka aastaid hiljem, mis näitab ringi kõrget taset.

Hupeli kirjadest selgub, et üks laenutaja oli tema lähedane sõber Rutikvere mõisnik Otto Friedrich von Pistohlkors (juuresoleval pildil), kes tundis huvi ajaloo, geograafia, poliitika, filoloogia, filosoofia ja majanduse vastu.

Aadlikest veel maanõunik ja Vodja mõisnik von Stackelberg, kes muusikasõbrana tellis rikkalikult moodsamat noodikirjandust ja Kõo mõisnik von Weymarn ja teisi. Seltsi liikmeid iseloomustab üks kaasaegne kui "sealse ümbruskonna kõige peenemaid mehi". Selle all peeti arvatavasti silmas vaimset taset, sest lugejate hulgas oli mitme seisuse esindajaid, kellest osa kuulus vabamüürlaste hulka. Lisaks aadlikele pastorid, arstid, õigusteadlased, koduõpetajad ning mitteaadlikest mõisnikud ja mõisarentnikud. Pastoritest võib nimetada Laiuse pastor von Jannaud, kes tundis huvi peamiselt valgustuslike teoste järele. Palamuselt Pezold, Pilistverest Knacke ja Kolga- Jaanist Rücker. Kirjanduse põhjal võib oletada, et agaralt lugesid ka abikaasad, tütred ja emad, ent peamiselt siiski komöödiaid ja liigutava sisuga jutukesti. Nimeliselt on teada vaid väike osa liikmeskonnast, aga kaudsemat mõju avaldas Hupeli lugemisselts kindlasti kogu lähema ümbruskonna haritlastele ning nende eestisoost teenijate kaudu ka lihtrahvale.

Seltsi tegevuse lõpp (1799. a)

18. sajandi lõpu viimaseid aastaid süngestas keiser Paul I äärmiselt reaktsiooniline poliitika. Katariina II valitsusajal peaaegu olematu tsensuur muutus ootamatult väga jäigaks ja kulmineerus 1800. aastal, kui keelati raamatukogud, lugemisringid ning välismaalt kirjanduse sissevedu. Hupel pidi lõpetama oma ajakirja väljaandmise, samuti sulgema seltsi. Kokku saadi häirimatult tegutseda peaaegu 30 aastat ja tegevuse lõpp oli hiljemalt 1799, seega ettenägelikult aasta varem, et vältida tagakiusu.

Hupel siiski jätkas koos oma lähemate sõpradega ajalehtede tellimist ja raamatuvahetust.

Aleksander I vabameelsemal ajastul tellis ta Hartknoch juuniori järeltulija käest uuesti palju kirjandust. Ilmselt taastas oma tegevuse ka lugemisselts, kuid eluiga ei olnud enam pikk, sest 1805 pani Hupel ameti Põltsamaal maha ja asus elama Paidesse.

Pidades silmas Hupeli elutööd õpetlasena, anti talle 1803. aastal Tartu Ülikooli filosoofia- ja 1818.

aastal teoloogiadoktori kraad. Samuti oli ta valitud mitme seltsi auliikmeks.

Hupeli ja Põltsamaa lugemisseltsi pärand

Aasta enne oma surma 1819 andis ta testamenditäituritele ootamatu korralduse, et nad hävitaksid eranditult kõik tema käsikirjad ning rikkaliku raamatukogu annaksid ära koolidele, mille asutajaliige ta oli olnud.

Põltsamaa lugemisseltsiga andis Hupel olulise tõuke ka lugemisorganisatsioonide edasiseks arenguks Läänemere provintsid. Saksasoost pastorina, aga pühendunud Liivimaa patrioodina pidas ta eestlasi peamiselt hingehoolduse ja rahvavalgustuse objektiks. Hupel on tunnistanud, et eestlaste juures on säilinud “mingi tundmus vanast vabadusarmastusest” ning on lootnud sellele tuginedes neid valgustada, harida ning kasvatada, kuid tema seisukohad olid rahvuslusest veel kaugel. Kuiv ja moraliseeriv eesti keelde tõlgitud valgustuskirjandus jättis talupojad üsna ükskõikseks, ei muutnud nende meelsust, ega suutnud rahuldada nende usulisi vajadusi. Sellele vaatamata valmistas Hupel koos mõttekaaslastega paljuski ette eesti rahvusliku liikumise sünni. Sest kohaliku keele ja kultuuri uurimine pani aluse meie rahvuse eripära väärtustamisele. Palju tulemuslikumalt võrreldes Hupeli ja teiste valgustajatega ajasid Eesti asja Hernhuudi vennad, kelle tahtmine koondus suur hulk põlisrahvast ja mille ründama hakati eriti mõistust ülimaks pidav valgustuskirjandust ja saksameelset luterlikku kirikut.

Mälestuskivi Reopalu kalmistul

Teadu on, et Hupel on maetud Reopalu kalmistule ja sinna asetati 1987 talle kui Eestimaa kodu-uurimise rajajale mälestuskivi. Täpne matmiskoht on siiani teadmata.

Ajaloolane Mart Laar on öelnud: Hupeli järel polnud Eesti enam sama, mis enne. Suuremat tunnustust on ajalool ühele mehele võimatu anda.

Tema ettevõtmistes oli jumalik igavikuline säde, mis annab põhjuse temast rääkida ka mitu sajandit hiljem. Raamatud ja trükitehnika on tänagi kallid ja see tingib jätkuvalt vajaduse rahvaraamatukogude ja nende üldhariva funktsiooni järele.

Valgustusajastu peamiste infokandjate raamatute, ajakirjade ja ajalehtede kõrval on aja jooksul tulnud raadio, televisioon ja uus väga võimas meedium - internet. Mis täna teenivad eesmärki kujundada meie meelsust käesoleva sajandi postmodernismi vaimus. Ning mille üks idee on, vastupididelt valgustajate mõtetele, usu kadumine teadmiste positiivsetesse tagajärgedesse kogu ühiskonna jaoks, kuna uusi teadmisi on läbi ajaloo kasutatud ennekõike liigikaaslaste rõhumiseks ja hävitamiseks.

